

list'—verschijnt in de tweede helft van de negentiende eeuw op het kerkelijke toneel in de gestalte van enerzijds 'de reizende evangelist' en anderzijds de aan één plaats, 'een evangeliepost', gebonden 'voorganger'. De aan een vereniging verbonden godsdienstonderwijzer kon ook als 'specialist' werkzaam zijn.³⁶ De binnen de Nederlandse Hervormde Kerk plaatselijk werkzame evangelisten hadden als opdracht hetzij 'kerkherstel', hetzij 'gemeentestichting'.

Kerkherstel was het oogmerk in gemeenten waar de predikantsplaats bezet was door een niet rechtzinnig predikant, een exponent van de moderne richting of van de 'evangelische' of 'ethisch-irenische' richting. Om daaraan tegenwicht te bieden werd op vele plaatsen een 'Evangelisatie' gesticht door toedoen van/vanwege de orthodoxe 'Vereeniging van Vrienden der Waarheid' (vanaf 1853) en de 'Confessioneele Vereeniging' (vanaf 1862)³⁷ of onder invloed van de activiteiten van de 'Gereformeerde Bond' (vanaf 1906). Voor de bearbeiding van 'de buitengewone wijkgemeente' of 'deelgemeente' *avant la lettre*³⁸ kon worden voorzien door de indienstneming van een godsdienstonderwijzer als voorganger.

Te Grafhorst was vanaf 1882 de godsdienstonderwijzer Johannes de Vries (1852-1922) werkzaam als evangelist in dienst van de plaatselijke afdeling van de 'Vrienden der Waarheid'. Hij was, na zich onder leiding van o.a. Abraham Kuyper theologisch geschoold te hebben, in 1878 aangesteld als evangelist van de 'Vereeniging van Vrienden der Waarheid' en in 1881 toegelaten als godsdienstonderwijzer in de Hervormde Kerk. Hij en zijn sympathisanten raakten in conflict met de kerkenraad van de Hervormde Gemeente van IJsselmuiden-Grafhorst en stichtten in 1884 een zelfstandige gemeente met De Vries als predikant.³⁹

Te Leeuwarden was sedert 1911, vanwege de in 1909 opgerichte Orthodox-Hervormde Evangelisatie en ten behoeve van het rechtzinnige deel van de hervormde gemeente, Murk Brouwer (1865-1944) als godsdienstonderwijzer-evangelist werkzaam. Een beklagenswaardig bestaan was zijn deel. De bezoldiging was ver beneden de maat. Voor zijn ontoereikend pensioen moest hij vechten. Een ondankbaar en onbillijk bestuur vergde het onmogelijke van hem. De enige rechtzinnige predikant viel hem af.⁴⁰

'Evangelisatie' ten dienste van kerkherstel kon er zelfs toe leiden dat in sommige plaatsen zowel de strenge als de minder strenge orthodoxie met een 'sub-gemeente' en een godsdienstonderwijzer vertegenwoordigd waren.

Gemeentestichting vond plaats door de vestiging van wat men een echte 'Evangelisatie' zou kunnen noemen, de vóórpost van de kerk op een plaats, ver van een gevestigde kerkelijke gemeente, waar tot dan toe de kerk nog niet zichtbaar present was en met de komst van een godsdienstonderwijzer de kiem werd gelegd

³⁶ Kalma, *Grote Kerk*, 197, 231.

³⁷ Die conclusie moet men trekken uit J.J. Kalma's *Mensen in en om de Martini. Beelden uit Bolswards kerkgeschiedenis*, Bolsward 1980.

³⁸ Westmaas, 'Arbeid en positie', 25.

³⁹ *Van Alphen's nieuw kerkelijk handboek (...)*, 's-Gravenhage 1893, 447-448.

⁴⁰ Westmaas, 'Arbeid en positie', 33. Onder invloed van Hofstede de Groot (n. 26) vond jaarlijks een landelijke verslaglegging plaats over het godsdienstonderwijs. Voor het eerst uitvoerig in *Hand. Syn. Herv. Kerk* 1852, 219-225, met onder meer tabellen van aantallen godsdienstonderwijzers; in totaal 175 (hoofdzakelijk mannen); in Amsterdam: 38; in 1875 in totaal 177; zie bijv. *Hand. Syn. Herv. Kerk* 1875, 117.

³⁵ Een dergelijk dienstverband werd soms later 'ingeruild' voor een aanstelling bij een kerkelijke gemeente. Zie Mink, *Tweede plan*, 125.

³⁶ Te Amsterdam werkte J.A. Capel als doofstommenpastor. Zie C. Ofman, *Het verhaal gaat verder. 150 jaar 'Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid'*, Aalsmeer 1997, 81 (vgl. pp. 52-54).

³⁷ Voor de verenigingen zie Mink, *Tweede plan*, 77-89.